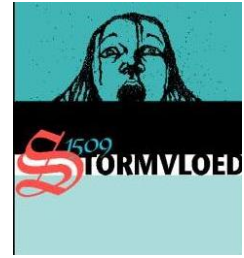

”Stormvloed 1509”

Geschiedenis van de Dollard

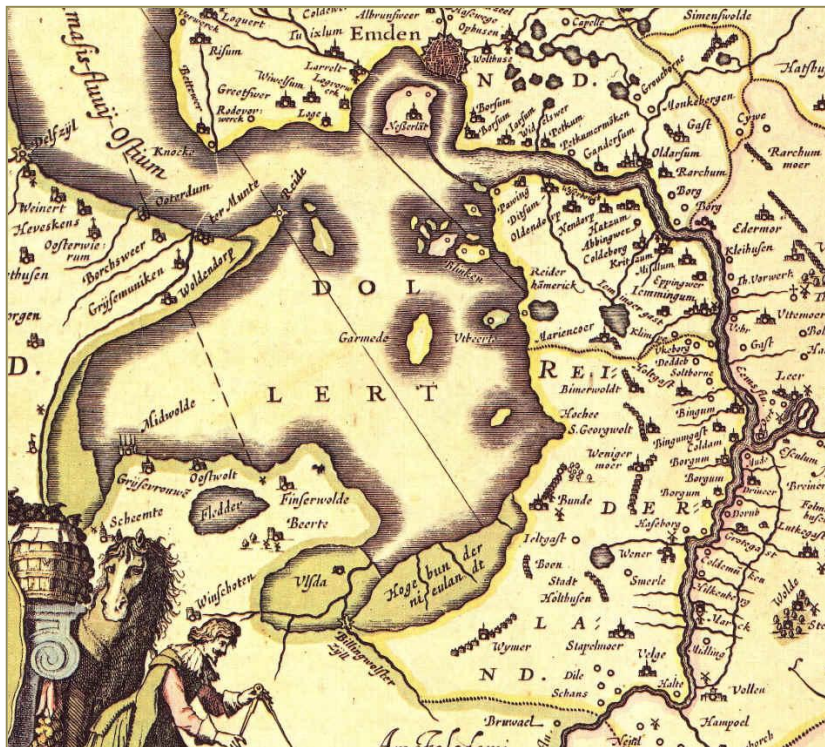
Op 19 september 2009 organiseerde de Stichting Verdrongen Geschiedenis in de aula van het Ubbo Emmius Gymnasium te Leer (Ostfriesland) een symposium over de geschiedenis van de Dollard.

De aanleiding tot het organiseren van dit symposium was het feit dat 500 jaar eerder de Cosmas en Damianus stormvloed van 26 september 1509 de dijken van de rivier de Eems deed doorbreken, waardoor meer dan dertig dorpen en woonsteden ten onder gingen en de Dollard zijn grootste omvang ooit kreeg.

Artikel:

De Nederlands – Duitse grens in het Dollardgebied

Auteur: Dipl.-Geogr. David O. Steen

De Nederlands–Duitse grens in het Dollardgebied¹

David O. Steen

Wanneer we de topografische kaarten van de Dollard bekijken, zien we dat de staatsgrens tussen Nederland en Duitsland hier als een perfect rechte lijn van de zuidoostelijke hoek van de Dollard in de richting van de buitenhaven van Emden verloopt. Een klein deel van de Dollard behoort tot Duitsland, een groter deel tot Nederland. In het Noorden van de Dollard is de ligging van de grens minder eenduidig. Sinds lang staan hierover een Duitse en een Nederlandse opvatting naast elkaar. In dit artikel wordt een historische verklaring gegeven voor deze verschillende opvattingen en wordt het tot stand komen van de grens gedocumenteerd. Hierbij wordt ook aandacht besteed aan de benedenloop van de Westerwoldsche Aa ten Noorden van Nieuweschans. Hier waren inpolderingen en afwateringsproblemen van invloed op de ligging van de grens, hetgeen ook invloed had op de ligging van de grens in de Dollard.

Oude grenzen verdwenen

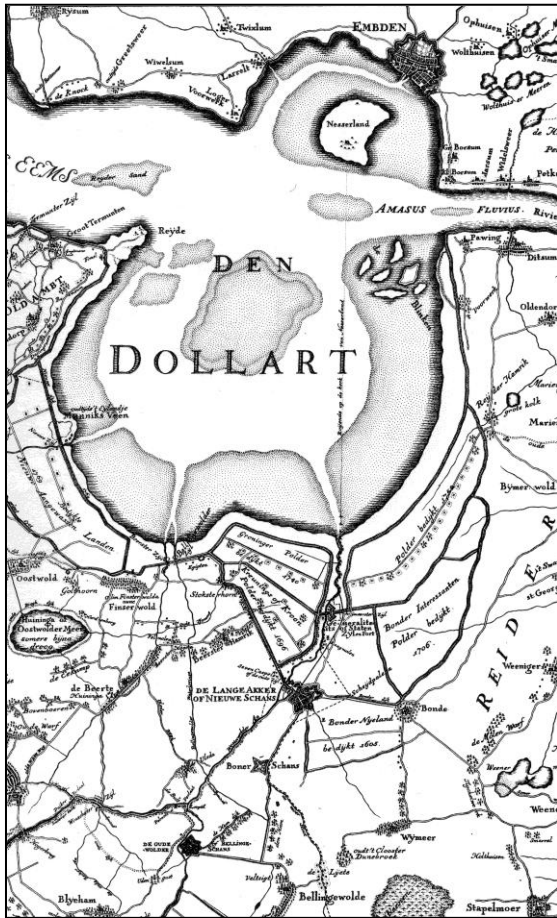
Als gevolg van de Cosmas en Damianusvloed in 1509, waarbij de Dollard zijn grootste uitbreiding ooit bereikte, gingen vele nederzettingen verloren. Daarmee hielden ook vele grensafbakening op te bestaan. Pas toen serieus werk werd gemaakt van het terugwinnen van het verloren gegane land door inpolderingen, werd de vraag waar de grens nu precies lag van grote betekenis voor o.a. landaanwinning, waterafvoer en scheepvaart.

De bouw van de Langakkerschans

Nadat ten Westen van Bunde de polder Bunderneuland door Nederlandse kooplieden was ingepolderd, stak ten Noorden van deze polder een iets hoger gelegen landtong in de Dollard uit, die 'de lange Akkeren' werd genoemd. Dit stuk land lag zonder twijfel op oostfries grondgebied, want de Westerwoldsche Aa, die sedert lang de grens tussen Groningen en Oost-Friesland vormde, stroomde ten Westen ervan.

Uit strategische overwegingen werd hier aan de rand van de Dollard in 1628 door

de besturen van Friesland en 'Stad en Lande' (Groningen) een vesting gebouwd om de oostgrens van de Generale Staten te verbeteren. Deze vesting werd aanvankelijk 'Langakker Schans' genoemd, later werd het Nieuwe Schans (Afb. 1). De oudere vesting Bellingwolder Schans, later Oude Schans genoemd, lag ca. 6,5 km naar het zuidwesten en daarmee te ver verwijderd van de zuidelijke oever van de Dollard^{2, 3}. Omdat de Langakker Schans met zijn vijf bastions op oostfries grondgebied lag, maakte de graaf van Oostfriesland bezwaar. Na lang onderhandelen werd op 24 juni 1636 een verdrag gesloten tussen de stad Groningen, namens de Verenigde Nederlanden, en de oostfrieze graaf Ulrich II. Tegen betaling van 16.000 Karlsruuldens deed de graaf afstand van de ten Oosten van Nieuwe Schans gelegen Lintelopolder, die als een driehoek uitstak in het Rheiderland. Noordelijk van Nieuwe Schans kwam de grens langs de Westerwoldsche Aa te liggen, tot aan het punt waar deze in de Dollard uitstroomde. Deze grenslijn bestaat vrijwel ongewijzigd ook nu nog. In de Dollard bestond geen noodzaak de

Afb. 1.- De Dollard omstreeks 1781. Langs de Nederlands-Duitse grens lagen vele vestingen: Oude of Bellingwolder Schans, Boner Schans, Lange Akker- of Nieuwe Schans en het fort bij het Generaliteits- of Statenzijl. Langs de grenslijn in de Dollard is aangegeven 'Roiijende op de kerk van Nesserland'. - Uitsnede uit de 'Kaart of Landtafereel der Provincie Groningen en Ommelanden' door Th. Beckering.

grens vast te leggen; hier werd de loop van de Aa als zodanig beschouwd⁴.

Bouw van de Statenzijl

Door voortgaande aanslibbing in de zuidelijke Dollard konden aan beide zijden van de Aa polders aangelegd worden. Aan de Groningse kant werd in 1696 de Kroonpolder ingedijkt. Aan de oostfriesse kant ontstonden de Charlottenpolder (1682) en de Süder-Christian-Eberhards-Polder (1707) als onderdeel van de Bunder Interessentenpolder. Om de ontwatering van de Kroonpolder te regelen, en ter ver-

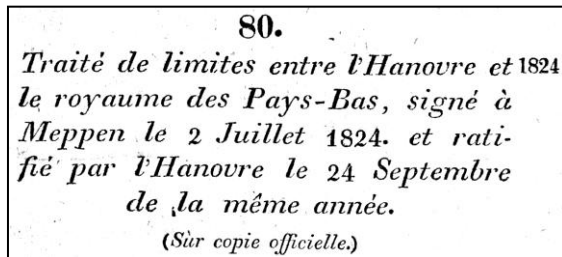
korting van de dijklijn, werd in 1706 een zijl (uitwateringssluis) in de Aa aangelegd, de Statenzijl, met aansluitende 'vleugeldijken'. Dit werd mogelijk gemaakt door een op 28 augustus 1706 gesloten verdrag tussen de stad Groningen en de oostfriesse vorst. Hiervoor werd van oostfriesse zijde een bijdrage geleverd van 4.500 Karlgulden, terwijl Groningen een sluiswachter aanstelde. De vrije scheepvaart op de Aa werd gewaarborgd en als grens gold vanaf dat moment het midden van de rivier. Voor de bouw van een fort ter bescherming van dit belangrijke zijl verkregen de Nederlanden aan de oostelijke zijde van de Aa ter hoogte van de Statenzijl een stuk grond van ca. 180 x 100 m voor de bouw van een fort. Dit stuk land werd 'Generaliteitsland' genoemd.

Het Verdrag van 1723.

Toen de Aa tegen het begin van de 18^e eeuw zich in de Dollard steeds verder naar het Westen verlegde, drongen de Groningers aan op een nieuw grensverdrag. Dit had ten doel zich te verzekeren van verdere landaanwas in de zuidelijke Dollard. Op 26 januari 1723 werd een verdrag gesloten dat ook nu nog de grens in de Dollard bepaalt. Uitgaand van de overeenkomst van 1636 werd de Aa vastgelegd als grensverloop tot aan de uitmonding in de Dollard. Van daar af werd, vanaf de oostelijke rivieroever, met het kompas het verder verloop van de grens in NNO-richting vastgelegd. Als herkenningpunten werden in de zuidelijke Dollard verscheidene dukdalven ('Duc d'Alben') geslagen. Deze moesten in de loop der tijd meermaals vervangen worden, onder andere na beschadiging door ijsgang.

In meerdere kaarten uit die tijd wordt als richtpunt voor de grenslijn de kerktoren op het toenmalige eiland Nesserland aangegeven. Met de vastlegging van deze

nieuwe grenslijn verloor Ostfriesland zijn zeggenschap over de Aa, voor zover deze in de Dollard stroomde, en behield slechts een klein deel van de Dollard.

Afb. 2. - Titel van het grensverdrag van Meppen (2 juli 1824) (Uit: G.F. de Martens & F. Saalfeld, 1830. *Nouveau Recueil des principaux Traités* [...], Tome VII, 2: 379-411. Göttingen)

Het grensverdrag van Meppen

Ongeveer honderd jaar later onderhandelden de koninkrijken Nederland en Hannover over de gehele staatsgrens tussen Münsterland en de Dollard. Dit leidde op 2 juli 1824 tot het Verdrag van Meppen³ (Afb. 2). In dit verdrag werd het grensverloop in het Dollardgebied, zoals vastgelegd in het verdrag van 1723, herbevestigd, speciaal wat betreft de benedenloop van de Westerwoldsche Aa. De overeenkomsten aangaande vrije scheepvaart op de Aa en de waterafvoer werden vernieuwd. Voor de grens in de Dollard waren de volgende bepalingen van toepassing:

- De afwijking van de grensrichting van Noord naar West bedraagt 8° 91' 2";
- Het einde van de grenslijn wordt omschreven met 'tot aan de Eems', en niet verder gepreciseerd.

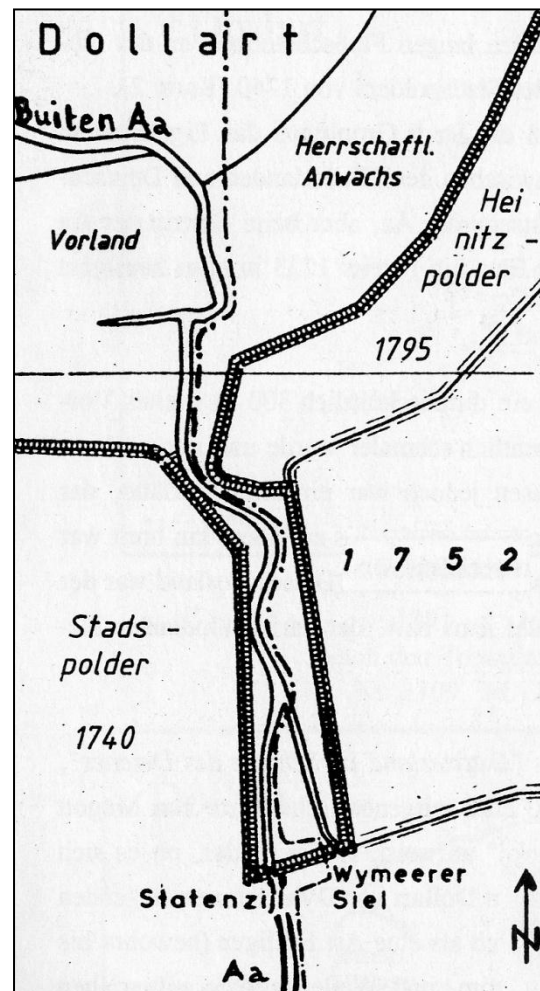
Afgezien van enkele uitzonderingen bestaat deze grenslijn nog steeds⁵.

Voortgaande inpoldering

De toenemende landaanwas in de zuidelijke Dollard maakte aan beide zijden van de Aa verdere inpolderingen mogelijk. Aan

de Groninger zijde kon al in 1740 de Stadspolder ingedijkt worden, en aan de oostfriese kant in 1752 de grote Preußische of Landschaftspolder. Daarna volgde de smalle Heinitzpolder, die in 1796 definitief met een dijk van de Dollard kon worden afgesloten⁶.

De indijking van het tweede deel van de Nederlandse Reiderwolderpolder in 1874 is voor de verdere ontwikkeling van de Dollardoever, en daardoor ook voor de staatsgrens, van grote betekenis. Ter verbetering van de landbouw in het stroomgebied van de Westerwoldsche Aa en tevens ter verkorting van de dijklijn, werd tussen 1874 en 1876 de Nieuwe Statenzijl

Afb. 3.- De Buiten Aa omstreeks 1800. Ten Noorden van Statenzijl loopt de Buiten Aa 2,5 km tussen dijken ingeklemd. Uitsnede uit kaart *Niedersächsische Küste – Historische Karte Nr. 2, 1:50.000. Forschungsstelle für Insel- und Küstenschutz Norderney, 1977.*

gebouwd. Deze uitwateringssluis lag ongeveer 250 m ten Zuiden van de buitendijk van de nieuwe polder, en daardoor op een beschutte locatie. De benedenloop van de Aa kon tussen de oude en nieuwe zijl tot een bijna 3 km lang kanaal omgevormd worden. De kustlijn werd tegelijkertijd ca. 6,5 km korter (Afb. 3).

Vanwege de nu verslechterde mogelijkheid tot natuurlijke afwatering van het laaggelegen gebied van Wymeer (ten Zuiden van Bunde), werd het nodig voor de Heinitzpolder langs de ca. 7,5 km lange Kanaalpolder aan te leggen en daarop het nieuwe zijldiep van Wymeer aan te sluiten. Dit diep werd doorgetrokken tot het eveneens nieuwe Pogumer zijl aan de Eems. De aanleg van de Kanalpolder nam drie jaren omdat er in 1877 een dijkbreuk optrad⁷. Bijgevolg bestaat de huidige kustlijn in de ZO Dollard al sinds 1874–78. Samenhangend met deze waterbouwkundige maatregelen waren nieuwe onderhandelingen tussen Nederland en Duitsland nodig over de gescheiden afwatering, over de bouw van een nieuwe vleugeldijk tussen de Nieuwe Statenzijl en de Kanalpolder, alsook over het garanderen van vrije scheepvaart op de grensrivier Westerwoldsche Aa.

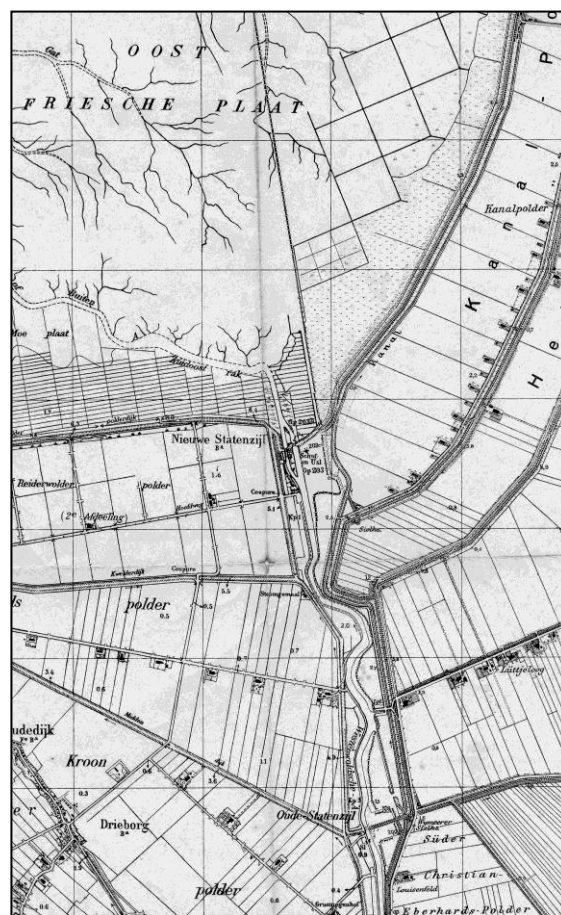
Ongeveer 450 ten Zuiden van Nieuwe Statenzijl verlaat de staatsgrens de Westerwoldse Aa en volgt een vroegere rivierbedding tot aan grenssteen 203. Vandaar loopt de grens rechtlijnig in NNW-richting, daarbij de nieuwe vleugeldijk en het ervoor gelegen voorland kruisend. Tot 1960 bleef het verloop van de grens onveranderd (Afb. 4).

Het Algemeen Grensverdrag van 1960

Na de Tweede Wereldoorlog formuleerde Nederland eisen tot annexatie van gedeelten van Duitsland, o.a. in het Bakker Schut plan. Zo zou het Duitse deel van de Dol-

lard aan Nederland toevallen samen met een kuststrook van het noordelijke Rhei-derland. Bovendien werd een inpoldering van de gehele Dollard voorzien. De toenmalige minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens was vurig voorstander van annexatie, de minister van sociale zaken Willem Drees was pertinent tegen. Uiteindelijk bleef in de Dollard de grens zoals die was.

Na vele jaren van onzekerheden over de grenssituatie begonnen in 1957 onderhandelingen tussen Nederland en de Duitse Bondsrepubliek om de veelheid aan grensproblemen op te lossen. Pas in 1960 kon een omvangrijk verdrag worden ge-

Afb. 4. De grens langs de benedenloop van de Westerwoldsche Aa. Bij Oude Statenzijl is op de rechter oever nog het rechthoekige Generaliteitsland te herkennen. (Uitsnede uit Topographische Karte 1:25.000, Blatt Landschaftspolder (2709), uitg. 1954, Nieders. Landesvermessungsamt).

sloten, waardoor aan veel problemen een einde werd gemaakt⁸. Hier is allereerst het Grensverdrag, en vervolgens het Eems-Dollard Verdrag van belang.

Het Grensverdrag

Op vele plaatsen werden (kleine) wijzigingen van de Duits-Nederlandse grens doorgevoerd. Ook in de benedenloop van de Westerwoldsche Aa werd de grens aangepast. Over 4,2 km werd de grens op de oostelijke oever gelegd zodat de Nederlanders de rivierbedding recht konden trekken en tot een tussen dijken gelegen kanaal konden uitbouwen. Daarbij werd de westelijke punt van de Heinitz-polder afgesneden. Nabij Nieuwe Statenzijl bleef de grens ongewijzigd. De laatste grenssteen Nr. 203^{II} staat nu op de Dollarddijk precies op de oude grens van 1824 (Afb. 5). Van daaruit loopt de grens rechtlijnig door de Dollard en eindigt – naar Duitse opvatting – na precies 9,1 km. Volgens Nederlandse opvatting loopt de grens nog 2 km verder door naar de Eems.

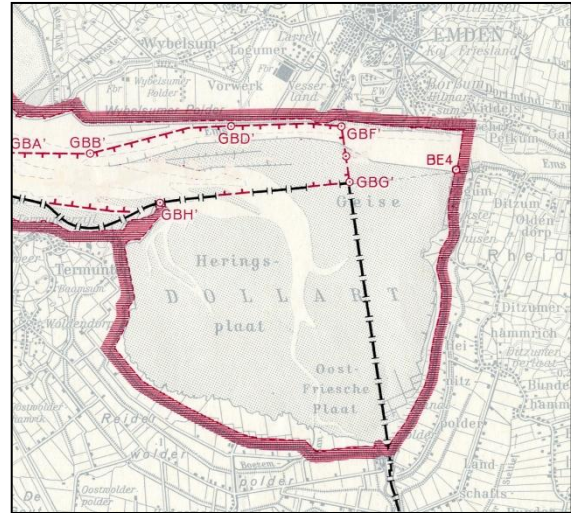

Afb. 5.- Grenssteen Nr. 203^{II} (voorgrond) op de Dollarddijk ten Oosten van Nieuwe Statenzijl. Het hek markeert de grenslijn die in de richting van de buitenhaven van Emden verloopt. (Foto: D.O. Steen, april 2010)

Het Eems-Dollard Verdrag

Het Eems-Dollard Verdrag⁹ kwam in 1960 tot stand vanwege de talrijke problemen in het Eemsmond- en Dollardgebied, die verband hielden met nog onopgeloste

grensproblemen. Er werd een zg. Verdragsgebied in het leven geroepen. Afb. 6 geeft de afgrenzing van dit Verdragsgebied rondom de Dollard weer. In het Verdragsgebied blijven de verschil-

Afb. 6. - Grens van het Verdragsgebied in de Dollard, en de Duitse en Nederlandse grensopvatting volgens het Eems-Dollard Verdrag 1960. (Uitsnede uit Niedersächsisches Küstenmeer, Blatt West, 1:200.000. Hannover, Nieders. Landesverwaltungsamt, Landesvermessung, 1979).

lende grensopvattingen van Nederland en Duitsland onveranderd bestaan. Naar Duitse opvatting verloopt de grens van punt GBG' naar de noordpunt van de Punt van Reide (GBH') en verder zeewaarts langs de laagwaterlijn. Volgens Nederlandse opvatting volgt de grens de zg. 'dalweg' van de Eems (GBF'– GBD'– GBB' en verder zeewaarts). Het hiertussen gelegen gebied is het zg. 'betwiste gebied'. Voor de uitvoering van het verdrag werd de 'Eemsc commissie' in het leven geroepen. Deze regelt vele praktische zaken, zoals op het gebied van scheepvaart, bebakening, waterbouwkundige werken, baggerwerkzaamheden, waterstaatszorg en hydrologische vraagstukken. Ten aanzien van de Dollard werd in het verdrag in het bijzonder afgesproken dat geen verdere landaanwinning en indijking zal plaatsvinden teneinde het

kombergend vermogen te bewaren. Ook mochten in de Dollard alleen Nederlandse vissers hun bedrijf blijven uitoefenen.

Afb. 7a. - Grenspaal in de Dollard. (Foto: R.H. van der Eijk, 3 mei 2007)

Samenwerkingsverdrag Eems–Dollard (1984)

Het Eems–Dollard Verdrag (1960) bleek niet in staat te zijn alle kwesties in het Dollard–gebied tot oplossing te brengen. Met name het Duitse plan tot bouw van de zg. ‘Dollardhaven’ bij Emden, de daarbij horende omlegging van de Eems door de Dollard (beide grotendeels gelegen in het ‘betwiste gebied’), en een betere bescherming van natuur en milieu in het verdragsgebied, maakten een nieuw en aanvullend verdrag noodzakelijk¹⁰. Hoewel het verdrag aan Duitsland ruimte bood tot aanleg van de Dollardhaven, is dit project nooit gerealiseerd. Het Samenwerkingsverdrag werd in 1991 weer ingetrokken.

Aanvullend protocol op het Eems–Dollard Verdrag (1996)

Ondanks de goede samenwerking tussen beide landen deden zich geregeld situaties voor die onder de bepalingen van het Eems–Dollard Verdrag van 1960 niet goed konden worden opgelost. Hierbij ging het vooral om zaken op het terrein van natuur en milieu. In 1996 werd daarom een aan-

Afb. 7b. - Grenspaal in de Dollard. (Foto: E. Gutberlett, 15 juli 2012)

vullend ‘milieu protocol’ ondertekend, waarmee mogelijkheden werden geschapen voor een beter gemeenschappelijk beheer van het gehele estuarium. De uitvoering van dit milieu protocol werd in handen gegeven van een Nederlands–Duitse Grenswaterencommissie.

Wat merken we nu van de grens in de Dollard?

In de Dollard staat sinds 1924 slechts één grenspaal die de richting van de grens aangeeft (Afb. 7a). Deze verkeert thans (2012) in vervallen toestand. (Afb. 7b) Oostelijk van Nieuwe Statenzijl geeft een hek de grens aan. Hier is ook de laatste grenssteen Nr. 203¹¹ te vinden. Bijzonder is grenssteen Nr. 203 (Afb. 8). Deze werd op 11 augustus 1825 geplaatst op de plek waar krachtens het Verdrag van 1723 één van vier dukdalven heeft gestaan.

De vele eeuwen aanwezige grens heeft echter vele sporen achtergelaten en het leven van de bewoners van het gebied in

meer of mindere mate beïnvloed. Hierop wordt hieronder kort ingegaan.

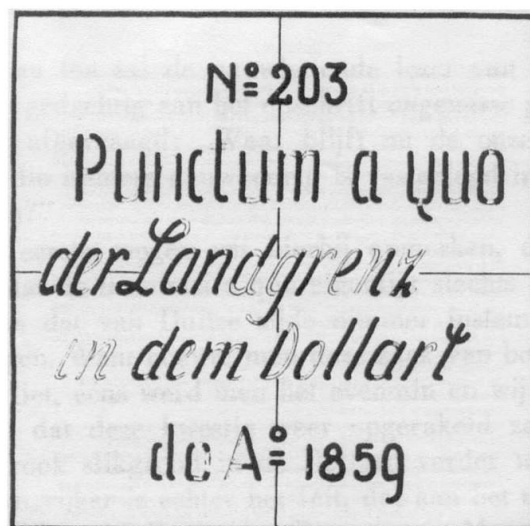
Landaanwinning

Aan Nederlandse zijde is kwelderaanwas zeker al vanaf 1740 door de mens gestimuleerd door het aanleggen van uitwateringen (zwetten) en gronddammen¹¹. Na de indijking van de Carel Coenraadpolder in 1924 werd de landaanwinning voortgezet en van 1937 tot 1953 uitgevoerd door de Provinciale Waterstaat Groningen. In 1953 was hierdoor een kwelder van ongeveer 1 km breed ontstaan. In 1954 werd de landaanwinning stopgezet, waarna de kwelder door afslag jaarlijks ca. 2 m smaller werd¹².

De oostelijke oever van de Dollard lag sterker onder invloed van wind en golven. Het buitendijkse 'Schafland' (bij Dyksterhusen) heeft als gevolg hiervan een kleiklif. Het voorland moest met rijdsdammen en steenstort worden beschermd. Voor de Kanalpolder lag aanvankelijk maar een smalle kwelderstrook. Pas na ongeveer 1930 kon dit voorland groeien door landaanwinning door de overheid met behulp

Afb. 9. - De ZO Dollard tijdens laagwater, met Buiten Aa en buitendijks land voor de Reiderwolder (links) en Kanalpolder (rechts). (Uit: *Luftbild-Interpretation-Der Norden*. Hagemann Verlag, Düsseldorf, 1976)

Afb. 8. - Tekening van grenssteen Nr. 203 met oorspronkelijke tekst "Punctum a quo". De overige woorden zijn toegevoegd in 1859. (Archief Co Bieze; <http://www.grenspalen.nl>)

van het graven van greppels en het aanleggen van rijs- en gronddammen, die in het zuiden tot aan de grens reikten (zie in Afb. 4). Deze landaanwinningswerken zijn inmiddels geheel in verval geraakt. Sinds het inwerking treden van het Eems-Dollard Verdrag in 1963 is geen nieuwe landaanwinning toegestaan.

Benutting van het voorland

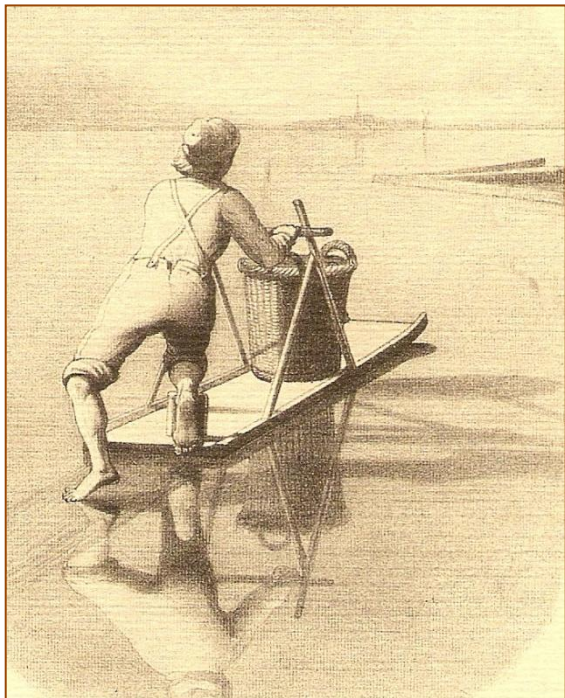
Aan de Duitse kant van de grens is het voorland gedurende minstens 200 jaar intensief als veeweide en hooiland gebruikt, met grotendeels smalle percelen. Het onderscheid met het landgebruik aan de Nederlandse zijde is duidelijk te zien op het luchtfotobeeld in Afb. 9. Terwijl in Nederland een uitgebreide rietvegetatie aanwezig is, zijn aan Duitse zijde talrijke intensief gebruikte smalle percelen herkenbaar en is er slechts aan smalle rietzoom langs de rand van de Dollard.

Visserij

Het verloop van de grens had eeuwenlang invloed op de uitoefening van de visserij in de Dollard. Er werd 'wadvisserij' bedreven vanuit Ditzumerverlaat, Pogum

en Dyksterhusen¹³. Het betrof vooral de garnalen- en botvisserij, zowel in het Duitse deel als in de grote geulen in het midden van de Dollard. Wanneer de Duitse vissers te ver het vanggebied van de Finsterwolder vissers binnendrongen, kwamen er protesten¹⁴.

Dollardvisser op de kreite . Uit: G.A. Stratingh & C.A. Venema, 1855.

Vanuit Nederland werd vrijwel overal in de Dollard op Bot bevestigd. Hiervoor werden zg. 'hargen' gebruikt. Een harg bestaat o.a. uit in V-vorm geplaatste stokjes van rijshout. Daarnaast werd op garnaal gevestigd met vleugelnetten, met in het midden een groot kuilnet. Deze netten werden dwars over een geul gespannen, aan beide uiteinden bevestigd aan verticaal in het slik geslagen palen¹⁵.

Al in de 18^e eeuw is er in de Dollard sprake van visserij op ansjovis door vissers uit Ditzum, het eiland Nesserland en Finsterwolde¹⁶. Deze was opmerkelijk beter na een warme zomer (1717), dan na een koude winter en /of zomer (1740). In de grote geulen en in de Mond van de Dollard werd een eeuw later nog steeds op

Ansjoovis en Haring gevestigd. Hiervoor werden door de Nederlandse vissers dezelfde netten gebruikt als voor de garnalenvangst (zie boven). Vissers uit Ditzum gebruikten grotere schepen dan de Nederlanders en konden daardoor beter in het diepere water in de noordelijke Dollard vissen, maar in de eerste helft van de 19^e eeuw waren de vangsten al sterk achteruitgegaan¹³. In 2008 zijn de laatste Nederlandse garnalenvissers in de Dollard uitgekocht in het kader van natuurcompensatie voor verdere ontwikkeling van de Eemshaven. Vervolgens is de Dollard m.i.v. 1 januari 2009 door het toenmalige ministerie van LNV ook publiekrechtelijk voor de garnalenvisserij gesloten¹⁷.

Natuurbescherming

De internationale betekenis van de Dollard als natuurgebied en 'wetland' van internationale betekenis geniet nog maar kort wettelijke bescherming. Hier rusten, foerageren en broeden vele wad- en watervogels.

In 1981 werden de in Nederland gelegen kwelders van de Dollard aangekocht door de Stichting Het Groninger Landschap en de Vereniging Natuurmonumenten. Op dat moment waren deze kwelders eigendom van de stad Groningen en werden ze intensief beweid met jongvee. Daartoe was voor een goede ontwatering met greppels gezorgd. De nieuwe natuurbeschermings-eigenaren extensiveerden de beweiding en staakten in 1984 het greppelonderhoud. Dit had tot doel het verkrijgen van een zo natuurlijk mogelijke kweldervegetatie met o.a. geschikte eigenschappen als broedbiotoop voor weidevogels en fourageermogelijkheden voor herbivore (plantenetende) watervogels. Het niet omstreden Nederlands deel van de Dollard (kwelders en slikken) is sinds 1977 Staatsnatuurmonument, en valt thans onder de Na-

tuurbeschermingswet van 1998. Even ten zuiden van de Punt van Reide werd in 1979 de polder Breebaart ingepolderd en als natuurreservaat beheerd. In 1999 werd in het kader van natuurontwikkeling een duiker aangelegd, waardoor de waterstand in de polder weer onder invloed staat van het getij en een brak milieu ontstaat.

Het Duitse deel van de Dollard tot ter

hoogte van Pogum is in 1980 door een verordening van de Landkreis Leer tot 'Naturschutzgebiet' verklaard en maakt sinds 1 januari 1986 deel uit van het 'Nationalpark Niedersächsisches Wattenmeer'. Hierdoor valt het grootste deel van de Dollard thans onder wettelijke natuurbescherming.

Noten

¹ Nederlandse vertaling en bewerking door K. Essink

² Smedes, J.J., 1975. *De Nieuwe- of Langakkerschans. Geschiedenis van een vesting, grensdorp en zeehaven aan en van de Dollard.* Europese Bibliotheek, Zaltbommel.

³ Slageren, A.H. van, z.j. *Festungen und Schanzen im Gebiet von Ems und Dollart.* Sollermann, Leer.

⁴ Wiemann, H., 1947. *Geschichtliche Entwicklung der Grenz- und Territorialverhältnisse im Rheiderland, Dollart und Unterems.* Holthusen bei Weener.

⁵ Deeters, W., 1992. *Geschichte der Grenze zwischen Drenthe und dem Emsland und Groningen und Ostfriesland.* In: O.S.Knotnerus, P. Brood, W. Deeters & H. van Lengen (Red.), *Rondom Eems en Dollard/Rund um Ems und Dollart. Historische verkenningen in het grensgebied van Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland.* Groningen/Leer: 59-69.

⁶ Freese, J.C., 1796. *OstFriess- und Harrlingerland. Aurich* (heruitgave in 1980: Schuster, Leer)

⁷ Janssen, Th., 1967. *Gewässerkunde Ostfrieslands. Ostfr. Landschaft, Aurich,*

⁸ *Algemeen Verdrag tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Bondsrepubliek Duitsland tot de regeling van de met de grens verband houdende vraagstukken en andere tussen beide landen bestaande problemen.* 's-Gravenhage, Tractatenblad 1960, Nr. 67.

⁹ *Verdrag tussen het Koninkrijk der Nederlanden en de Bondsrepubliek Duitsland tot regeling van de samenwerking in de Eemsmonding (Eems-Dollard Verdrag).* 's-Gravenhage, Tractatenblad 1960, Nr. 69.

¹⁰ *Samenwerkingsverdrag Eems-Dollard.* 's-Gravenhage, Tractatenblad 1984, Nr. 118.

¹¹ Schilthuis, J.G., 1946. *De landaanwinning in den Dollard.* *De Ingenieur* 58, 36: 1-7.

¹² Esselink, P., 1998. *Van landaanwinning naar natuurbeheer: recente ontwikkelingen op de Dollardkwelders.* In: K. Essink & P. Esselink (Red.), *Het Eems-Dollard estuarium: interacties tussen menselijke beïnvloeding en natuurlijke dynamiek.* Rijkswaterstaat, Rijksinstituut voor Kust en Zee, Rapport RIKZ-98.020:79-99.

¹³ Kirchoff, J., 2000. *Fischfang auf dem Wattengrund.* H. Risius Verlag, Weener.

¹⁴ Lübbers, L.E., 1930. *Das gewerbliche Leben. Handel und Industrie, Schifffahrt und Fischerei.* In: *Das Reiderland, Beiträge zur Heimatkunde des Kreises Weener.* B.E. Siebs, Kiel (herdruk 1974 en 1997, Schuster, Leer)

¹⁵ Stratingh, G.A. & C.A. Venema, 1855. *De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems. Oomkens en Schierbeek, Groningen* (herdruk 1979, Groningen)

¹⁶ Anonymus, 1749. *Von dem Sardellenfang in dem Osfriesischen Meerbusen der Dollart genannt.* In: *Wöchentliche Ostfriesische Anzeigen und Nachrichten:* 165-166, 173.

¹⁶ *Regeling van de Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit van 19 september 2008, nr. TRCJZ/2007/3190, Art. 20 (Uitvoeringsregeling visserij).*

Adres van de auteur:

Dipl.-Geogr. D. O. Steen

Wittmunderstr. 15

D-26409 Carolinensiel

Dit artikel dient geciteerd te worden als:

Steen, D.O., 2013. *De Nederlands-Duitse grens in het Dollardgebied.* In: K. Essink (Red.), *Stormvloed 1509 – Geschiedenis van de Dollard.* Stichting Verdrongen Geschiedenis, Groningen: 125-133. (ook: online op www.verdrongengeschiedenis.nl)